

Όψεις της Γεωγραφίας της Βιομηχανίας: Βιομηχανικές Περιοχές και δομή της απασχόλησης

ΝΙΚΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΟΣ
ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΤΣΟΥΛΟΥΒΗΣ

Από την δεκαετία του 60, η πολιτική χωροθέτησης της βιομηχανίας στην Ελλάδα περιέλαβε την ίδρυση και την οργάνωση Βιομηχανικών Περιοχών (ΒΙΠΕ) με φορέα την ΕΤΒΑ. Το πρόγραμμα άρχισε με την δημιουργία ΒΙΠΕ κοντά σε πρωτεύουσες νομών που παρουσιάζουν ρυθμούς γρήγορης βιομηχανικής ανάπτυξης, με μακροπρόθεσμο στόχο την εγκατάσταση βιομηχανικών περιοχών σε κάθε νομό. Μετά το 1980, η Επικύρωση Πολεοδομική Ανασυγκρότηση εμπλούτισε αυτή την πολιτική με νέα μέσα. Ωστόσο, μέχρι πρόσφατα, στις περισσότερες ΒΙΠΕ που λειτούργησαν, εγκαταστάθηκαν σχετικά λίγες επιχειρήσεις. Προβληματικοί και αντιφατικοί εμφανίζονται επίσης και οι ρυθμοί συγκέντρωσης βιομηχανικών εγκαταστάσεων στους νομούς με εγκαταστημένες ΒΙΠΕ. ενώ γενικότερα, το μέλλον των πολιτικών βιομηχανικής αποκέντρωσης μοιάζει αβέβαιο¹.

Στο άρθρο, με τη μελέτη ορισμένων επιπτώσεων της εγκατάστασης των ΒΙΠΕ στη βιομηχανική ανάπτυξη των νομών, επιχειρείται η προσέγγιση δύο ζητημάτων, βασικών στη μελέτη της χωρικής διάστασης της βιομηχανικής ανάπτυξης: Πρώτον, εάν κοινωνικο-οικονομικές διαδικασίες που συμβαίνουν σε τοπικό επίπεδο έχουν σοβαρότερα αποτελέσματα στην αναδιάρθρωση της παραγωγής, από διαδικασίες που εκδηλώνονται σε εθνικό επίπεδο. Και δεύτερον, εάν η σημερινή δομή του βιομηχανικού τομέα αποτελεί εξέλιξη των προϋφιστάμενων δομών ή προέρχεται από ριζική διαφοροποίησή τους, κάτω από την επίδραση της προϊούσας κρίσης.

Α. Βιομηχανικά καταστήματα και απασχόληση, 1963-84²

Γενικές τάσεις

Ο συνολικός αριθμός των βιομηχανικών καταστημάτων στους 16 νομούς με εγκαταστημένες Βιομηχανικές Περιοχές της ΕΤΒΑ αυξήθηκε στην περίοδο 1963-84 κατά 21,5%. Εντούτοις, οι τάσεις της δεκαετίας του 60 και των αρχών της δεκαετίας του 70, (1963-73), ήταν αρνητικές, (-0,7% ετησίως). Έγιναν θετικές στα μέσα και στα τέλη της δεκαετίας του 70, (1973-78: 1,7%) και έλαβαν την υψηλότερη θετική τιμή τους στο τέλος της δεκαετίας του 70 και στις αρχές της δεκαετίας του 80,

(1978-84: 3% ετησίως). Για το σύνολο της χώρας, οι αντίστοιχοι δείκτες στις τρεις ημιπεριόδους ήταν -0,1%, 1,2% και 1,9%. Τα μεγέθη και η κατανομή αυτών των αποκλίσεων των απολύτων τιμών δεν δείχνουν διαρθρωτικές διαφορές ανάμεσα στους νομούς που εξετάζουμε και το σύνολο της χώρας.

Όσον αφορά την απασχόληση σε βιομηχανικά καταστήματα, στην περίοδο 1963-84 υπήρξε μια συνολική αύξηση στους νομούς με εγκαταστημένες ΒΙΠΕ κατά 79,3% με ετήσια ποσοστά 2,2% την περίοδο 1963-73, 4,3% το 1973-78 και 2,2 το 1978-84. Μπορεί να παρατηρηθεί ότι το υψηλότερο ποσοστό της δεύτερης δεκαετίας συμπίπτει με την περίοδο ύφεσης, ενώ οι ρυθμοί ήταν ίδιοι στην πρώτη και τρίτη περίοδο. Στο εθνικό επίπεδο, οι δείκτες διαφέρουν και δίνουν το υψηλότερο ποσοστό στην πρώτη περίοδο, (2,5% ετησίως) και το χαμηλότερο 0,7% στην τρίτη.

Από τα στοιχεία αυτά μπορούν να γίνουν ορισμένες επισημάνσεις: Πρώτον, δεν φαίνεται ότι η ύφεση έκανε τόσο σημαντική ζημία στην διαδικασία εκβιομηχάνισης, όπως ίσως σε άλλες χώρες. Τοιλάχιστον από την άποψη του αριθμού των καταστημάτων και της απασχόλησης, κατά τη διάρκεια της κρίσης δεν έλλειψαν οι ενκαρίεις ώστε να εισέλθουν στην αγορά νέες επιχειρήσεις³. Αξίζει να σημειωθεί ότι για τις μισές περιπτώσεις των νομών που εξετάζουμε, στην περίοδο 1978-84 εμφανίζονται οι υψηλότεροι ρυθμοί αύξησης του αριθμού των καταστημάτων και για το τέταρτο από αυτές, ισχύει το ίδιο και για τον αριθμό των απασχολούμενων. Δεύτερον, οι προηγούμενες παρατηρήσεις επιτρέπουν τη διατύπωση ερωτημάτων σχετικά με το μέγεθος, την ένταση, τη μορφή και το χαρακτήρα των διαδικασιών αναδιάρθρωσης στη διάρκεια της οικονομικής ύφεσης. Τρίτον, η ύπαρξη ΒΙΠΕ σε ορισμένους νομούς δεν φαίνεται να τους διαφοροποίησε ριζικά από τις γενικές τάσεις που παρατηρήθηκαν σε όλη τη χώρα. Τέταρτον, στην περίοδο 1963-84, υπήρξε μια εμφανής τάση για αύξηση του μεγέθους των καταστημάτων, που ήταν εντονότερη στους νομούς με ΒΙΠΕ. Αυτό συνάγεται από το ότι ο ετήσιος ρυθμός αύξησης της απασχόλησης, (1,9% για το σύνολο της Ελλάδας και 2,8% για τους νομούς με ΒΙΠΕ), ήταν υψηλότερος από το ρυθμό αύξησης των καταστημάτων.

τιμές τους συμπίπτουν εντυπωσιακά. Δεν μπορούμε έτσι, να υποστηρίξουμε κάποια υπόθεση για πιθανές σχέσεις ανάμεσα στη δημιουργία ΒΙΠΕ και τις τάσεις βιομηχανικής ανάπτυξης των νομών.

Φυσικά, η απουσία ομοιογένειας που επισημάνθηκε, δεν οφείλεται σε τυχαίους παράγοντες. Οι τρεις νομοί με τους υψηλότερους ρυθμούς, Θεσσαλονίκης, Λαρίσας και Αχαΐας, βρίσκονται κατά μήκος

(0,8% και 0,9% αντίστοιχα). Από μια άποψη, αυτή η τάση, (που αναμενόταν από καιρό εξαιτίας του μικρού μέσου μεγέθους των μεταποιητικών καταστημάτων), θα μπορούσε να συνδεθεί με την οικονομική κρίση. Αλλά αύξηση του μεγέθους των επιχειρήσεων, και μάλιστα ισχυρότερη, παρατηρήθηκε και στη δεκαετία του 60. Εξ άλλου οι τάσεις μεγέθυνσης δεν συνδυάστηκαν με κλείσιμο ή συγχωνεύσεις επιχειρήσεων, όπως συμβαίνει σε περιόδους κρίσης.

Στο εσωτερικό της ομάδας των 16 νομών με εγκατεστημένες ΒΙΠΕ, παρατηρούνται έντονες διαφοροποιήσεις στην περίοδο 1963-84. Ο αριθμός των βιομηχανικών καταστημάτων στο Ν. Θεσσαλονίκης αυξήθηκε σχεδόν 90%, ενώ στο Ν. Αρκαδίας μειώθηκε κατά 55%. Στο Ν. Λαρίσης η αύξηση έφθασε το 25%, στον αντίποδα του Ν. Φλωρίνης, όπου τα καταστήματα μειώθηκαν κατά 32%. Αύξηση παρατηρήθηκε επίσης στους νομούς Αχαΐας, Ηρακλείου και Ιωαννίνων κατά 10-15% και αντίστοιχη μείωση στους Ν. Δράμας, Καβάλας, Κιλκίς και Ροδόπης. Οι υπόλοιποι νομοί παρουσίασαν στασιμότητα με διακυμάνσεις μεταξύ 6 και -6%. Από τα στοιχεία αυτά παρατηρούμε μια καταφανώς ανομοιογενή συμπεριφορά των νομών με ΒΙΠΕ ως προς τους ρυθμούς μεταβολής του αριθμού των βιομηχανικών καταστημάτων. Οι περιπτώσεις με θετικές τάσεις είναι σχεδόν τόσες, όσες και εκείνες με αρνητικά, ενώ οι απόλυτες

του άξονα Πάτρα - Θεσσαλονίκη - Καβάλα, πάνω στον οποίο παρατηρήθηκε η μεγαλύτερη αύξηση πληθυσμού και βιομηχανίας στη μεταπολεμική Ελλάδα. Οι νομοί Καβάλας, Κιλκίς, Δράμας και Ροδόπης, με χαμηλούς ρυθμούς μείωσης, κατέχουν λιγότερο ευνοϊκές θέσεις, ενώ η Αρκαδία και η Φλώρινα με τους χαμηλότερους ρυθμούς βρίσκονται πολύ μακριά από αυτόν τον άξονα. Η γεωγραφική αυτή διασπορά μας οδηγεί στην υπόθεση ότι για να ερμηνευθούν οι επιδράσεις των ΒΙΠΕ στη βιομηχανική ανάπτυξη των νομών, πρέπει μάλλον να συνυπολογισθούν παράγοντες «εξωτερικοί» ως προς αυτές, δηλαδή παράγοντες που αφορούν τη δομή του εθνικού αστικού δικτύου, τις διαδικασίες αστικοποίησης γενικότερα και τις σχέσεις μεταξύ αστικοποίησης και εκβιομηχάνισης, παρά παράγοντες όπως η δημιουργία, η θέση και το μέγεθος των βιομηχανικών περιοχών, ή ο αριθμός, το είδος και το μέγεθος των επιχειρήσεων που εγκαταστάθηκαν σ' αυτές.

Διάρθρωση κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας

Σχετικά με την κατανομή και διάρθρωση των βιομηχανικών καταστημάτων και της απασχόλησης στους διάφορους κλάδους, παρατηρούμε ότι δεν εμφανίζονται σοβαρές διαφοροποιήσεις για τους νομούς με εγκατεστημένες ΒΙΠΕ. Η μόνη αξιόλογη διαφορά, αφορά την ταχύτερη αύξηση της

απασχόλησης στη βιομηχανία βασικής μεταλλουργίας, μεταλλικών προϊόντων και ηλεκτρικών συσκευών, που παρατηρήθηκε στους νομούς με ΒΙΠΕ σε σύγκριση με το σύνολο της χώρας την τελευταία περίοδο, (1978-84). Η δραστική μείωση του αριθμού των καταστημάτων στους κλάδους ένδυσης, κλωστοϋφαντουργίας και υπόδησης στην περίοδο 1963-73 και η εντυπωσιακή αύξηση της απασχόλησης στους ίδιους κλάδους την περίοδο 1973-78, είναι εξελίξεις που συνέβησαν σ' όλη την Ελλάδα χωρίς να διαφοροποιούνται οι νομοί με εγκατεστημένες ΒΙΠΕ⁴.

Οι εξαιρετικά υψηλές τιμές των συντελεστών Spearman, που παρατηρούνται σε οποιονδήποτε συνδυασμό ετών απογραφής, (Πίνακας Ι), δείχνει ότι η κατανομή τόσο των καταστημάτων όσο και της απασχόλησης κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, άλλαξε ελάχιστα τα τελευταία 21 χρόνια. Για παράδειγμα, η σύγκριση της κατανομής των καταστημάτων κατά κλάδο το 1963 με την κατανομή του 1973 δίνει ένα συντελεστή 0,998, που υπονοεί μια σχεδόν τέλεια σχέση των δύο κατανομών. Το ίδιο ισχύει και για το ζεύγος των ετών απογραφής 1973 και 1978, ($r=0,993$), και αυτό των ετών 1978 και 1984, ($r=0,997$). Με άλλα λόγια, οι βασικοί κλάδοι του 1963 διατήρησαν την κυρίαρχη θέση τους μέχρι τη δεκαετία του 80. Η δομή του παραγωγικού συστήματος φαίνεται να μην έχει υποστεί καμιά σημαντική αλλαγή, παρά τη δραματική αναδιάρθρωση που συνέβη διεθνώς και την κρίση της ελληνικής οικονομίας μετά την δεκαετία του 70⁵.

Αυτή η εικόνα δεν αλλάζει, όταν μελετώνται οι νομοί με εγκατεστημένες ΒΙΠΕ. Και στην περίπτωση τους, οι συντελεστές παίρνουν εξαιρετικά υψηλές τιμές. Επί πλέον, παρατηρείται ότι οι συντελεστές, που αφορούν συγκρίσεις των ετών απογραφής της περιόδου της οικονομικής κρίσης, παίρνουν τις περισσότερες φορές υψηλότερες τιμές από ό,τι οι συντελεστές της περιόδου οικονομικής επέκτασης. Από αυτή την παρατήρηση μπορεί να υποτεθεί ότι σε περίοδο κρίσης δεν είχαμε ανατροπή των υπαρχουσών δομών των τοπικών οικονομιών, αλλά σταθεροποίησή τους.

Εξ άλλου, οι εξελίξεις στο επίπεδο του νομού δεν είναι διαφορετικές από αυτές που αφορούν βιομηχανικά κέντρα και γεωγραφικά διαμερίσματα. Ανεξάρτητα από το μέγεθος της χωρικής μονάδας, η αναπαραγωγή της διαμορφωμένης διάρθρωσης της βιομηχανίας, (τουλάχιστον όσον αφορά τα χαρακτηριστικά που εξετάζουμε), συμβαίνει κατά τον ίδιο τρόπο. Η σταθερότητα δηλαδή των δομών του παραγωγικού συστήματος εμφανίζεται να είναι ανεξάρτητη από γεωγραφικούς προσδιορισμούς.

Δομή της απασχόλησης: Θέση στην εργασία και σύνθεση κατά φύλο.

Στην περίοδο 1963-78, στο σύνολο της χώρας, οι μισθωτοί και οι ημερομίσθιοι αυξήθηκαν από το 70,2% στο 74,6% των απασχολούμενων στη μεταποίηση. Αυτή η μικρή αύξηση δεν δείχνει κάποια σημαντική μεταβολή στις ποσοτικές σχέσεις μισθωτών γενικά και εργοδοτών. Με δεδομένη μάλιστα την αύξηση των μικρών επιχειρήσεων, βάσιμα μπορεί αν υποστηριχθεί ότι την περίοδο αυτή δεν υπήρξε ουσιαστική διεύρυνση των εργατικών στρωμάτων. Αντίθετα, τα στοιχεία δείχνουν τη σταθερότητα των υφιστάμενων δομών. Την ίδια περίοδο ο αριθμός των εργοδοτών αυξήθηκε κατά 22.356 ενώ ο αριθμός των καταστημάτων μόνο κατά 6.656. Αυτό επιβεβαιώνει προηγούμενη παρατήρηση, ότι δεν συνέβει συγχώνευση μικρών επιχειρήσεων σε μεγαλύτερες και ότι παρόλη την κρίση, οι ευκαιρίες για είσοδο στην αγορά νέων επιχειρηματιών παρέμεναν πολλές.

Εξετάζοντας τις μεταβολές της κατανομής των απασχολούμενων ανάλογα με τη θέση τους στην παραγωγή, παρατηρούμε διαφοροποιήσεις στα μεγάλα γεωγραφικά διαμερίσματα. Στην περίοδο 1963-78 το ποσοστό των εργοδοτών μειώθηκε δραστικά στη Στερεά Ελλάδα και την Εύβοια, λιγότερο στην Πελοπόννησο, Ήπειρο, Θεσσαλία και Θράκη και ελάχιστα στη Μακεδονία. Αντίθετα, στην περιοχή της Αθήνας, την Κρήτη και τα περισσότερα νησιά, αυξήθηκε. Προκαλεί εντύπωση η σχέση των μεταβολών αυτών με τη θέση κάθε περιφέρειας: Όσο πλησιέστερα βρίσκεται στον άξονα Πάτρας-Καβάλας μια περιφέρεια, τόσο πιθανότερο είναι να προσελκύσει μια μεγάλη παραγωγική μονάδα με μικρή αναλογία εργοδοτών. Εξάιρεση αποτελούν τα μεγάλα βιομηχανικά κέντρα, (εκτός από τη Λάρισα και την Πτολεμαίδα), με σημαντικότερη την περίπτωση της Αθήνας, όπου το ποσοστό των εργοδοτών αυξήθηκε. Συμπεραίνοντας, μπορούμε να πούμε ότι οι μεγάλες επιχειρήσεις, με μικρή συμμετοχή εργοδοτών στο σύνολο των απασχολούμενων σ' αυτές, εγκαθίστανται μακριά από τα μεγάλα αστικά κέντρα, στην ύπαιθρο, αλλά όσο πιο κοντά γίνεται στον άξονα Πάτρας-Αθήνας-Θεσσαλονίκης-Καβάλας.

Αλλά ενώ διαπιστώνεται αυτή η συσχέτιση χωροθέτησης της επιχείρησης και αναλογίας εργοδοτών-εργαζομένων, δεν συμβαίνει το ίδιο με τις αλλαγές που παρατηρούνται στο εσωτερικό των τελευταίων. Συνολικά στην Ελλάδα, αλλά και σε πολλά διαμερίσματα και βιομηχανικά κέντρα, υπήρξε μια σημαντική αλλαγή μετά το 1963, που αφορά τη σχέση εργασίας - κεφαλαίου: ο αριθμός των μισθωτών εργ-

γαζομένων αυξήθηκε πιο γρήγορα από ό,τι ο αριθμός των ημερομίσθιων εργατών. Για να εκτιμηθεί η σημασία και ο χαρακτήρας αυτών των μεταβολών και το κατά πόσο συσχετίζονται ή όχι με χωρικές διαφοροποιήσεις, πρέπει να εντοπισθούν οι παράγοντες που τις προκαλούν.

Μια άμεση σύνδεση των τάσεων πολλαπλασιασμού των μισθωτών στις βιομηχανικές επιχειρήσεις με γενικότερες ανα-

διαρθρώσεις στην οργάνωση της παραγωγής και τις σχέσεις κεφαλαίου - εργασίας κατά την περίοδο της κρίσης, δεν φαίνεται να ευσταθεί. Η διεύρυνση τομέων που απασχολούν εργαζομένους με υπαλληλική σχέση, όπως είναι οι τομείς της έρευνας, της διοίκησης, των πωλήσεων κλπ., παρατηρείται τόσο σε περιόδους επέκτασης, όσο και σε περιόδους στασιμότητας ή ύφεσης. Μια πιο προσεκτική εξέταση θα έδειχνε ότι οι αλλαγές που παρατηρούμε δεν απορρέουν από ένα βαθμιαίο μετασχηματισμό των παλιών και μικρών παραγωγικών μονάδων, αλλά κυρίως είναι αποτέλεσμα της ίδρυσης νέων μεγάλων επιχειρήσεων, πολλές από τις οποίες ανήκουν στον κρατικό τομέα.

Οδηγούμαστε έτσι στην υπόθεση ότι οι μεταβολές στη σχέση μισθωτών - ημερομίσθιων εργατών του βιομηχανικού τομέα, δεν εκφράζουν μόνο μια σημαντική αύξηση του αριθμού των εργαζομένων σε ερευνητικές, διοικητικές και γενικότερα, επιτελικές θέσεις στις ιδιωτικές επιχειρήσεις, ή θέσεις που συνδέονται με την εισαγωγή νέων τεχνολογιών. Οφείλονται επίσης στο ιδιαίτερο βάρος ορισμένων μεγάλων επιχειρήσεων, με κακή οργάνωση και χρήση της εργατικής δύναμης. Τα αρνητικά αυτά επανέπονται από τη βαθμιαία διεύρυνση της κρατικής παρέμβασης, που με τον τρόπο που εκδηλώθηκε τις τελευταίες δεκαετίες, προκάλεσε παραμορφώσεις στην αγορά εργασίας: Αυστηρός έλεγχος μισθών, απαγόρευση απολύσεων,

κρατική παρέμβαση στις προσλήψεις προσωπικού, ιδιαίτερα των Δημόσιων επιχειρήσεων και όσων βρίσκονται υπό κρατικό έλεγχο, κατάρρευση σχεδόν του ασφαλιστικού συστήματος, κλπ. Έτσι, το μέγεθος και το είδος της απασχολούμενης εργατικής δύναμης, όλο και λιγότερο προσδιορίζεται από τις απαιτήσεις της παραγωγής.

Τέλος, αν προσθέσουμε και το γεγονός ότι οι αμοιβές και γενικότερα οι όροι εργασίας καθορίζονται από διαπραγματεύσεις σε κεντρικό επίπεδο, με έντονη την παρέμβαση του κράτους και των κομμάτων, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι για να ερμηνευθούν οι μεταβολές στο εσωτερικό της εργασίας, πρέπει να ανατρέξουμε σε διαδικασίες που συμβαίνουν στο εθνικό επίπεδο. Τοπικές διαφοροποιήσεις, που θα επέρχονταν από την εισαγωγή νέων μεθόδων παραγωγής ή και καινοτομιών στην εργασιακή διαδικασία, αντισταθμίζονται αμέσως από τον υπερκαθορισμό των σχέσεων κεφαλαίου-εργασίας από διαδικασίες γενικής εφαρμογής.

Όσον αφορά τη σύνθεση της εργατικής δύναμης κατά φύλο, το ποσοστό των γυναικών που απασχολούνται στη βιομηχανία, στο σύνολο της Ελλάδας, αυξήθηκε από 24,9% το 1963 σε 29,4% το 1978. Σε απόλυτους αριθμούς, στην περίοδο 1963-78, ο αριθμός των εργαζομένων γυναικών αυξήθηκε κατά 80 χιλ., ενώ των ανδρών κατά 110 χιλ. Η τάση αύξησης του γυναικείου εργατικού πληθυσμού συνεχίστηκε

οι κλάδοι τροφίμων, κλωστοϋφαντουργίας, ένδυσης και υπόδησης. Είναι ενδιαφέρον ότι η γυναικεία απασχόληση περιλαμβάνει κυρίως ημερομίσθιες και όχι μισθωτές εργάτριες. Αυτό σημαίνει ότι τόσο η υπάρχουσα όσο και η νέα γυναικεία εργατική δύναμη κατευθύνεται κυρίως στην παραγωγή και όχι σε διευθυντικές ή υπαλληλικές θέσεις.

Ως προς τις γεωγραφικές διαφορο-

τών των κλάδων στις περιφέρειες προκαλούν και τις διαφορές στις μεταβολές του αριθμού των εργαζομένων γυναικών. Η μεγάλη ανάπτυξη αυτών των κλάδων στη Μακεδονία, εξηγεί έτσι και τους εντυπωσιακούς ρυθμούς αύξησης της γυναικείας απασχόλησης στο βιομηχανικό τομέα. Επίσης, η χωροθέτηση αυτών των κλάδων εξηγεί εν μέρει και την υψηλότερη συμμετοχή γυναικών στο εργατικό δυναμικό, που παρατηρείται στα βιομηχανικά κέντρα, σε σχέση με την άλλη χώρα.

Μέγεθος και εγκαταστημένη ισχύς καταστημάτων

Το 1978, το 84,7% των βιομηχανικών καταστημάτων είχαν λιγότερους από 5 απασχολούμενους, ενώ μόλις το 0,6% από αυτά απασχολούσαν περισσότερους από 100. Εξ άλλου, από το 1963 και μετά, οι διαφοροποιήσεις που έγιναν στην ποσοστιαία κατά μέγεθος σύνθεση των καταστημάτων ήταν σχετικά μικρές. Στις διαφοροποιήσεις αυτές ανταποκρίνονται και οι μεταβολές στην κατανομή των απασχολούμενων ανάλογα με το μέγεθος των καταστημάτων, που καταγράφονται στον πίνακα II. Η συρρίκνωση της πρώτης κατηγορίας, (απασχολούμενοι σε καταστήματα 0-4 εργαζόμενους) και η διόγκωση της τελευταίας (καταστήματα με περισσότερους από 30 εργαζόμενους), είναι αναμενόμενη, ακόμη και αν ο αριθμός των καταστημάτων αυξάνει στις δύο κατηγορίες με τον ίδιο ρυθμό. Αυτό φαίνεται από τα αναλυτικότερα στοιχεία των απογραφών του 1973 και 1978. Μια γενική παρατήρηση που μπορεί να γίνει με τα διαθέσιμα στοιχεία είναι ότι παρατηρείται ο ίδιος ρυθμός αύξησης σε όλες τις ομάδες μεγέθους των καταστημάτων. Δεν διαπιστώνεται επομένως, όπως πολλές

εντονότερη μετά το 1973, παρά το ότι θα περίμενε κανείς αυξημένη ανεργία των γυναικών σε περίοδο κρίσης. Μία ακόμη ένδειξη της ιδιόμορφης συμπεριφοράς της ελληνικής βιομηχανίας κατά την ύφεση, πολύ περισσότερο που οι γυναίκες απασχολούνται κυρίως σε μεγάλες επιχειρήσεις, παρά σε μικρές.

Οι υψηλοί ρυθμοί αύξησης της γυναικείας απασχόλησης παρατηρούνται σε πολλούς παραγωγικούς κλάδους. Από αυτούς, υψηλότερους ρυθμούς, αλλά και μεγαλύτερες απόλυτες τιμές, εμφανίζουν

ποιήσεις, τα στοιχεία δείχνουν ότι το είδος και το μέγεθος των παρατηρούμενων μεταβολών διαφέρουν από περιφέρεια σε περιφέρεια. Οι πιο πάνω τάσεις είναι σημαντικότερες στις εκτός Αθηνών περιφέρειες, στη Στερεά Ελλάδα, τη Μακεδονία, τη Θράκη και την Ήπειρο. Δεν φαίνεται ωστόσο ότι μπορεί να προταθεί μια ενιαία ερμηνεία για αυτές τις διαφοροποιήσεις. Ο σημαντικότερος παράγων ίσως είναι η δυναμική των κλάδων με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση γυναικείου εργατικού δυναμικού. Οι δυνάμεις της ανάπτυξης αυ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Τιμές συντελεστών Spearman (Spearman's rank correlation coefficients), για την κατανομή βιομηχανικών καταστημάτων και απασχόλησης κατά κλάδους οικονομικής δραστηριότητας κατά τα έτη απογραφής.

	1973	20 κλάδοι 1978	1984	—	1973	12 ομάδες κλάδων * 1978	1984
<i>Βιομηχανικά καταστήματα:</i>							
1963:	0.998	0.987	0.980	—	0.997	0.995	0.994
1973:	1.000	0.993	0.986	—	1.000	0.998	0.997
1978:		1.000	0.997	—		1.000	0.998
<i>Απασχολούμενοι:</i>							
1963:	0.983	0.975	0.974	—	0.997	0.998	0.994
1973:	1.000	0.998	0.997	—	1.000	0.998	0.991
1978:		1.000	0.999	—		1.000	0.995

Πηγή: Επεξεργασία απογραφικών στοιχείων της ΕΣΥΕ.

* Οι κλάδοι με τους κωδικούς της ΕΣΥΕ, ομαδοποιήθηκαν ως εξής: 20-21-22, 23-24-29, 25-26, 27-28, 30, 31, 32, 33, 34-35, 36-37, 38 39

φορές λέγεται, ότι στην ελληνική οικονομία υπάρχει μια διαδικασία πόλωσης, με την ανάπτυξη των πολύ μεγάλων και των πολύ μικρών επιχειρήσεων.

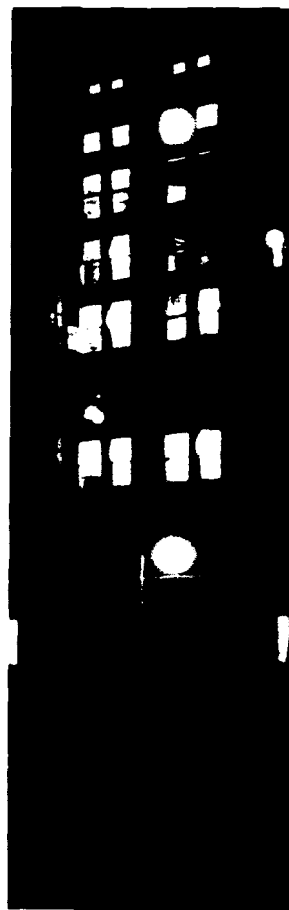
Εάν κάτι θα μπορούσε να θεωρηθεί προβληματικό, είναι το πολύ μεγάλο ποσοστό των μικρών επιχειρήσεων και η πρόσφατη αρνητική τάση μεταβολής του μέσου μεγέθους των καταστημάτων⁶. Πράγματι, για το 1984, ο μέσος αριθμός εργαζομένων ανά κατάστημα στην Ελλάδα ήταν 4,8 που είναι μικρότερος από το αντίστοιχο μέγεθος για το 1973. (5 εργαζόμενοι ανά κατάστημα). Επίσης, το 1978, το 69% του συνόλου των καταστημάτων είχαν 2 ή λιγότερους απασχολούμενους. Η κατηγορία αυτή των επιχειρήσεων είχε υψηλά ποσοστά και για τους νομούς με ΒΙΠΕ, με εξαίρεση τους νομούς Θεσσαλονίκης, Αχαΐας και Κιλκίς, στους οποίους τα ποσοστά ήταν χαμηλότερα από το μέσο της χώρας. Χαμηλότερα από το μέσο όρο εμφανίζονται επίσης τα ποσοστά για τα περισσότερα βιομηχανικά κέντρα, εκτός από το Ηράκλειο, τα Χανιά και την Πτολεμαίδα. Αυτή η παρατήρηση έχει σημασία, γιατί αν το ποσοστό των μικρών επιχειρήσεων θεωρηθεί ως δείκτης του αναπτυσσόμενου άτυπου τομέα της οικονομίας, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 80 η

διαδικασία αυτή δεν είχε εκδηλώσει νέο δυναμισμό στα μεγάλα αστικά κέντρα.

Είναι όμως γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια οι μεγάλες επιχειρήσεις εγκαθίστανται έξω από τα μεγάλα αστικά κέντρα και όχι μέσα σ' αυτά. Το 1978, τέσσερα από αυτά τα κέντρα (Ηράκλειο, Καβάλα, Θεσσαλονίκη και Χανιά), είχαν ένα μέσο μέγεθος καταστήματος μικρότερο ή ίσο με το μέσο μέγεθος της χώρας. (5,2 απασχολούμενοι ανά κατάστημα), ενώ σε εννέα άλλα κέντρα, (χωρίς να περιλαμβάνεται η Ελευσίνα), το μέσο μέγεθος του καταστήματος ήταν μικρότερο από 7,5 απασχολούμενους.

Με την εξαίρεση του Νομού Θεσσαλονίκης, οι υπόλοιποι νομοί με εγκαταστημένες ΒΙΠΕ, είχαν το 1978 λιγότερα από 100 βιομηχανικά καταστήματα με 30 και περισσότερους εργαζόμενους. Σε ποσοστά, τα καταστήματα με 30 ή περισσότερους εργαζόμενους αποτελούν το 2,3% του συνολικού αριθμού των καταστημάτων στους νομούς που εξετάζουμε, ενώ σε πολλούς από αυτούς το ποσοστό είναι μικρότερο από 1%. Αυτό δείχνει πόσο λίγες είναι οι επιχειρήσεις που αποφασίζουν να εγκατασταθούν στις ΒΙΠΕ και δείχνει επίσης πόσο αμφισβητούμενο μπορεί να είναι το μέλλον αυτής της πολιτικής.

Σε σχέση τώρα με την εγκαταστημένη ισχύ, πρέπει να σημειωθεί ο χαμηλός βαθ-

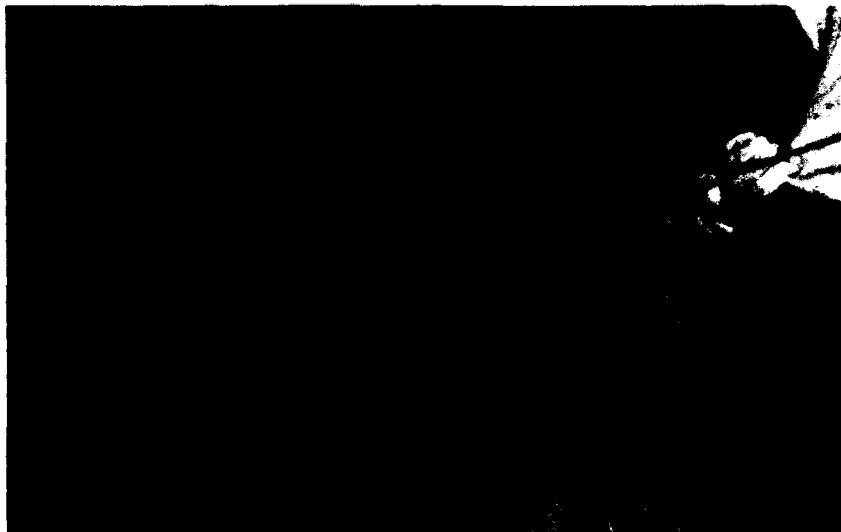
ΠΙΝΑΚΑΣ II

Βιομηχανικά καταστήματα και απασχολούμενοι σε κατηγορίες μεγέθους καταστημάτων για το σύνολο της χώρας.

	Αριθμός απασχολούμενων ανά κατάστημα:					Σύνολο
	0-4	5-9	10-19	20-29	> 30	
1963 καταστήματα	107.689	9.091	3.397	1.022	1.652	122.851
%	87,7	7,4	2,8	0,8	1,3	100,0
1973 καταστήματα	102.359	11.120	4.240	1.416	2.222	121.357
%	84,4	9,2	3,5	1,2	1,8	100,0
1978 καταστήματα	109.291	11.030	4.579	1.388	2.700	128.988
%	84,7	8,6	3,5	1,1	2,1	100,0
1963 απασχολούμενοι	176.653	59.219	45.742	24.471	177.209	482.294
%	36,4	12,3	9,5	5,1	36,7	100,0
1973 απασχολούμενοι	183.474	71.542	56.579	34.074	258.372	604.041
%	30,4	11,8	9,4	5,6	42,8	100,0
1978 απασχολούμενοι	192.896	71.244	61.872	33.196	312.289	671.497
%	28,7	10,6	9,2	4,9	46,5	100,0

που κατά την περίοδο 1978-84 επέφεραν αύξηση της μέσης ιπποδύναμης ανά εργαζόμενο από 7,8 σε 9,8 Hp, αποτελούν μια ενδιαφέρουσα εξέλιξη για περίοδο ύφεσης.

Όσον αφορά τη χωρική έκφραση αυτών των τάσεων, παρατηρούμε ότι στο σύνολο των νομών με εγκαταστημένες ΒΙ-ΠΕ, η ιπποδύναμη αυξήθηκε ταχύτερα την περίοδο 1978-84 από ότι την προη-

μός εκμηχάνισης των μεταποιητικών μονάδων στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες και η γρήγορη επέκταση του μηχανολογικού του εξοπλισμού στη συνέχεια. Το 1963, τα καταστήματα με εγκαταστημένο μηχανολογικό εξοπλισμό ήταν, στο σύνολο της Ελλάδας, μόνο το 41,2% του συνολικού αριθμού των καταστημάτων. Αυτό το ποσοστό αυξήθηκε στο 78,6% το 1984, που δείχνει ότι αυτά τα χρόνια συνέβη μια εντυπωσιακή μεταβολή. Η μέση ιπποδύναμη που εγκαταστάθηκε αυξήθηκε επίσης εντυπωσιακά από 22,9 σε 54 Hp ανά κατάστημα⁷. Η μεταβολή των δύο δεικτών ήταν ασθενέστερη την περίοδο 1973-78 και εντονότερη την επόμενη περίοδο 1978-84. Έτσι, παρ' όλη την οικονομική κρίση, υπήρξαν νέες επενδύσεις και μάλιστα σε υψηλούς ρυθμούς, που ανέβασαν το δείκτη Hp ανά κατάστημα από 52,1 σε 54. Αυτό πολύ πιθανό συνδεόταν με κάποια διαδικασία αναδιάρθρωσης των μεθόδων παραγωγής και με εισαγωγή νέας τεχνολογίας, παρ' όλο που αυτά τα στοιχεία δεν μπορούν από μόνα τους να δείξουν τί ακριβώς συνέβη. Σε κάθε περίπτωση όμως, δεν ενισχύεται η υπόθεση ότι έλαβε χώρα μια έντονη διαδικασία αποβιομηχάνισης και αποεπένδυσης. Αν μάλιστα συγκρίνουμε αυτές τις μεταβολές με τις αντίθετες τάσεις που εμφανίστηκαν στον τομέα της απασχόλησης, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι νέες επενδύσεις χαρακτηρίζονταν από υψηλότερο δείκτη κεφαλαίου/εργασίας. Αυτές οι μεταβολές,

γούμενη περίοδο. Αντίθετα, η ιπποδύναμη ανά κατάστημα μειώθηκε από 65,3 Hp σε 63,4, ενώ η ιπποδύναμη ανά εργαζόμενο αυξήθηκε από 9,7 σε 10,9. Ακόμη, το 1984, η ισχύς του μηχανολογικού εξοπλισμού που εγκαταστάθηκε στους νομούς με ΒΙΠΕ ήταν 7,5 φορές αυτής του 1963, ρυθμός πολύ υψηλότερος από το σύνολο της χώρας, για την οποία το μέγεθος αυτό ήταν 4,3. Με το δεδομένο ότι τα βιομηχανικά κέντρα παρουσίασαν κατά μέσο όρο εξίσου σημαντικές τάσεις μεταβολής, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι νέες μεταποιητικές μονάδες με βαρύ μηχανολογικό εξοπλισμό επιλέγουν ως χώρο εγκατάστασης μια συγκεκριμένη ομάδα νομών, αλλά χωροθετούνται έξω από τα βιομηχανικά κέντρα. Η επιλογή των νομών αυτών δεν φαίνεται να συνδέεται με την ύπαρξη ΒΙΠΕ, αλλά μάλλον με τα πλεονεκτήματα που εξασφαλίζει η εγγύτητα με τον άξονα Πάτρας - Καβάλας που προαναφέραμε. Η μεγάλη αύξηση της εγκαταστημένης ισχύος, που παρουσίασαν οι νομοί Θεσσαλονίκης, Λάρισας, Μαγνησίας, Καβάλας και Φθιώτιδας στην εικοσαετία 1963-84, επιβεβαιώνει αυτή την υπόθεση.

Σε απόλυτα μεγέθη, το 1984, εννέα από τους δεκαέξι νομούς με εγκατεστημένες ΒΙΠΕ βρίσκονταν κάτω από τον εθνικό μέσο όρο. Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται και νομοί με μεγάλες αστικές συγκεντρώσεις, όπως της Θεσσαλονίκης και του Ηρακλείου. Η θέση πάντως των νομών που εξετάζουμε ήταν κατά το 1963

πολύ χειρότερη, καθώς μόνο τρεις νομοί, της Λάρισας, Μαγνησίας και Αχαΐας ήταν πάνω από το μέσο όρο. Η κατάσταση είναι κάπως διαφορετική όσον αφορά την ισχύ ανά εργαζόμενο. Κατά το 1984, μόνο πέντε από τους νομούς με ΒΙΠΕ ήταν κάτω από τον μέσο εθνικό όρο.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ακόμη το γεγονός ότι τα μεγάλα αστικά κέντρα δεν ήταν ευνοϊκά για εγκατάσταση μονάδων με μεγάλη εγκαταστημένη ισχύ. Πράγματι, κατά το 1978, πέντε από τα δέκα βιομηχανικά κέντρα της χώρας βρίσκονταν κάτω από τον εθνικό μέσο όρο και έξι από αυτά είχαν λιγότερη ιπποδύναμη, ανά εργαζόμενο, από το μέσο όρο για το σύνολο της χώρας. Πάντως, το ότι στις νεώτερες απογραφές μειώθηκε ο αριθμός των αστικών κέντρων με εγκατεστημένη ισχύ κάτω του εθνικού μέσου όρου, δείχνει ότι, όλο και λιγότερο οι μεταποιητικές μονάδες αυτής της κατηγορίας αποφεύγουν την εγκατάσταση σε μεγάλες πόλεις.

Οι πύο πάνω παρατηρήσεις έχουν ιδιαίτερη σημασία για την αξιολόγηση του προγράμματος των ΒΙΠΕ, γιατί δείχνουν ότι κανένα βιομηχανικό κέντρο κοντά στο οποίο βρίσκονται ΒΙΠΕ, ούτε οι αντίστοιχοι νομοί, παρουσίασαν τάσεις συγκέντρωσης επιχειρήσεων με μεγάλη εγκατεστημένη ισχύ. Πολλοί λόγοι εξηγούν μια τέτοια συμπεριφορά: Πρώτον, οι επιχειρήσεις με εκτεταμένο μηχανολογικό εξοπλισμό είναι πολύ λίγες, απευθύνονται σε υπερτοπική ή διεθνή αγορά, και γι' αυτό το λόγο, σ' αυτές τις περιπτώσεις επικρατούν τα κριτήρια εγγύτητας προς τις πρώτες ύλες, κοντά στις οποίες προτιμούν τελικά να εγκαθίστανται οι παραγωγικές μονάδες αυτού τους είδους. Δεύτερον, οι μονάδες αυτές, επειδή χρησιμοποιούν μεγάλη έκταση εδάφους, προτιμούν την εγκατάσταση σε περιοχές όπου η γη είναι φθηνή, έστω και αν αυτό δεν τις επιτρέπει να εκμεταλλευθούν τα πλεονεκτήματα και τις εξυπηρετήσεις που παρέχουν. (ή θα έπρεπε να παρέχουν), συνήθως οι ΒΙΠΕ. Και τρίτον, χάρις στο μέγεθος και τη σημασία τους, οι επιχειρήσεις αυτές εξασφαλίζουν συνήθως προνομιακή μεταχείριση από το κράτος και τους χρηματοδοτικούς φορείς, υπερκαλύπτοντας έτσι τα ενδεχόμενα μειονεκτήματα από τη μη εγκατάσταση τους σε οργανωμένες βιομηχανικές περιοχές.

Β. Χώρος και παραγωγή: μια περαιτέρω διερεύνηση της γεωγραφίας της βιομηχανίας στην Ελλάδα.

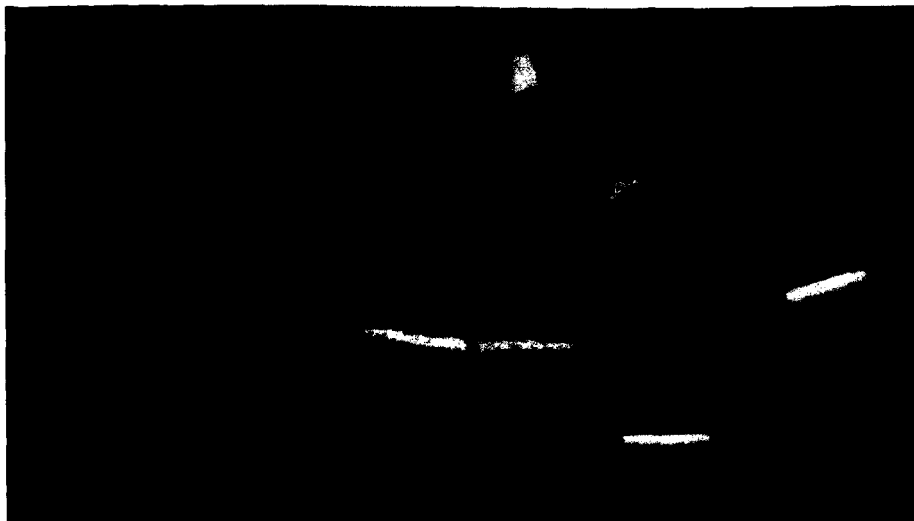
Η εξέταση της επίδρασης του προγράμματος των ΒΙΠΕ στην βιομηχανική ανάπτυξη των περιφερειών μας επιτρέπει να προ-

χωρήσουμε στη συζήτηση για τις σχέσεις του χώρου και της παραγωγής, όπως αυτές εκφράζονται στην Ελλάδα. Για να γίνει σαφέστερη η εικόνα, θα εκθέσουμε σε συντομία ζητήματα που αφορούν την κινητικότητα του κεφαλαίου και τις τάσεις αποκέντρωσης πρώτα και κατόπιν τις σχέσεις ανάμεσα στην εκβιομηχάνιση και την αστικοποίηση.

Τείνει να γίνει γενικά αποδεκτό ότι τα τελευταία χρόνια η χωρική κατανομή των βιομηχανικών καταστημάτων στην Ελλάδα άλλαξε υπέρ της περιφέρειας. Από τα στοιχεία του πίνακα III, φαίνεται όμως να παραγνωρίζεται ότι οι τάσεις αυτές είναι πολύ αδύναμες και υποτιμάται επίσης το γεγονός ότι μέχρι το 1978 η ανάπτυξη της μεταποίησης αφορούσε κυρίως τις περιφέρειες Αθηνών, Στερεάς Ελλάδας και Μακεδονίας, ενώ οι ρυθμοί σε όλη την υπόλοιπη χώρα ήταν αρνητικοί. Και στην επόμενη περίοδο 1978-84, μόνο αυτές οι τρεις περιφέρειες παρουσίασαν αξιές λόγου θετικές τάσεις, συγκεντρώνοντας το 1984 πάνω από το 69% του συνόλου των καταστημάτων και το 75% της απασχόλησης. Για σύγκριση αναφέρουμε ότι τα αντίστοιχα ποσοστά για το 1963 ήταν 58,5% και 73,5%.

Οι αριθμοί αυτοί αμφισβητούν τη θέση, ότι το παραγωγικό σύστημα στην Ελλάδα αποκεντρώνεται, και θα μπορούσαν να στηρίξουν την ακριβώς αντίθετη υπόθεση. Ίσως το πρόβλημα να βρίσκεται στον όρο «αποκέντρωση», που χρησιμοποιείται συχνά συγχέοντας τις αλλαγές του προτύπου κατανομής των επιχειρήσεων με την επανεγκατάσταση. Πράγματι, όπως έδειξαν εμπειρικές μελέτες, η γεωγραφική κινητικότητα του κεφαλαίου και η επανεγκατάσταση επιχειρήσεων εί-

ναι ασήμαντες⁹. Η «αποκέντρωση», ακόμη και στην περιορισμένη έκταση που υπάρχει, είναι φαινομενική και όχι πραγματική, και οφείλεται σε αλλαγές της κατανομής των βιομηχανικών καταστημάτων υπέρ των περιφερειών, επειδή οι νέες επιχειρήσεις έχουν την τάση να εγκαθίστανται εκεί. Το φαινόμενο δεν είναι ανεξάρτητο από την πολιτική χωροθέτησης της βιομηχανίας, που περιλάμβανε πάν-

ποτε κίνητρα, αλλά όχι αντικίνητρα. Η πολιτική αυτή δεν έθεσε ποτέ απλά αλλά κρίσιμα ζητήματα χωροθέτησης, όπως το ερώτημα «να πάει η δουλειά στους εργάτες ή οι εργάτες στη δουλειά», ούτε περιέλαβε αποτελεσματικά θετικά μέτρα μετεγκατάστασης. Οι αλλαγές που συντελούνται, πρέπει μάλλον να αποδοθούν σε ενδογενείς τάσεις και είναι λίγο πιθανό να απορρέουν από τα κίνητρα και την πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης της βιομη-

χανίας¹⁰. Είναι ενδεικτικό ότι οι πιο προβληματικοί νομοί πήραν τις μικρότερες ενισχύσεις¹⁰.

Το άλλο ζήτημα, που συνδέει την παραγωγή με τις χωρικές διαρθρώσεις, αφορά τις σχέσεις εκβιομηχάνισης και αστικοποίησης. Στους πίνακες IV και V συσχετίζεται η απασχόληση στη βιομηχανία με τις πληθυσμιακές μεταβολές.

Στον πίνακα IV υποδηλώνεται ότι σε επίπεδο νομού δεν εκδηλώνεται ισχυρή

ΠΙΝΑΚΑΣ III
Βιομηχανικά καταστήματα και απασχολούμενοι ανά γεωγραφικό διαμέρισμα, ως ποσοστό του συνόλου της χώρας, 1963-84

	% των καταστημάτων				% των απασχολούμενων			
	1963	1973	1978	1984	1963	1973	1978	1984
Περ. Αθηνών	28,0	35,4	36,7	34,3	46,8	46,3	42,0	35,7
Κεν. Ελλάδα	10,3	9,3	9,0	9,4	7,8	11,6	13,7	14,6
Πελοπόννησος	12,5	9,3	8,7	8,8	9,5	7,4	7,7	7,8
Ιόνια Ν.	2,8	2,0	1,8	1,6	1,4	0,9	0,8	0,8
Ήπειρος	2,9	2,7	2,5	2,7	1,5	1,6	1,5	1,8
Θεσσαλία	6,8	6,8	6,3	6,4	5,2	5,3	5,6	6,1
Μακεδονία	20,4	21,5	23,0	25,2	18,6	20,0	22,2	25,5
Θράκη	2,9	2,5	2,7	2,5	1,7	1,3	1,8	2,4
Ν. Αιγαίου	6,8	5,0	4,1	4,0	3,9	2,7	2,0	2,4
Κρήτη	6,6	5,6	5,2	5,1	3,7	2,9	2,7	3,0
Ελλάδα	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

ταση της σχέσης αριθμού καταστημάτων και μεταβολής πληθυσμού, δεν θα μας οδηγήσει υποχρεωτικά σ' αυτή την ερμηνεία. Η σχέση των δύο μεταβλητών μπορεί να δεχθεί την αντίστροφη ερμηνεία, καθώς ορισμένοι συντελεστές παίρνουν υψηλότερες τιμές όταν οι τάσεις συγκέντρωσης πληθυσμού μιας περιόδου, συγκρίνονται με τις τάσεις συγκέντρωσης καταστημάτων της επόμενης περιόδου. Το

σχέση στη βιομηχανική απασχόληση ή τα βιομηχανικά καταστήματα και τις πληθυσμιακές μεταβολές. Είναι ενδιαφέρον πάντως να σημειωθεί ότι σχέσεις είναι ισχυρότερες στην περίπτωση του αριθμού των καταστημάτων, που σημαίνει ότι υπάρχει πιο ισχυρή σχέση μεταξύ αστικοποίησης και εκβιομηχάνισης, όταν οι ευκαιρίες απασχόλησης μετρώνται μέσω του αριθμού των καταστημάτων και όχι μέσω των πραγματικά διαθέσιμων θέσεων εργασίας. Η αστικοποίηση θα μπορούσε έτσι να αποδοθεί σε μια γενική τάση των δραστηριοτήτων να δημιουργούν συγκεντρώσεις. Όμως, μια πιο προσεκτική εξέ-

μικρό μέσο μέγεθος των επιχειρήσεων, ο προσανατολισμός της παραγωγής στην τοπική κατανάλωση, η εξάρτηση των νέων επιχειρήσεων από τις υπηρεσίες των αστικών κέντρων, είναι ορισμένοι παράγοντες που ερμηνεύουν αυτή τη διαδικασία εκβιομηχάνισης, που βασίζεται στο ήδη υπάρχον πρότυπο αστικοποίησης.

Μια σύγκριση των τιμών των δεικτών του πίνακα IV με αυτούς του πίνακα V, δείχνει ότι στο επίπεδο των αστικών κέντρων η σχέση ανάμεσα στην εκβιομηχάνιση και την αστικοποίηση γίνεται πιο αβέβαιη. Και παραμένει τέτοια, ακόμη και όταν δεν συμπεριληφθούν στους υπολογι-

σμούς η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη. Αυτό τονίζει από τη μια μεριά τον έμμεσο χαρακτήρα της σχέσης ανάμεσα στην εκβιομηχάνιση και την αστικοποίηση, και από την άλλη την περιορισμένη βιομηχανική βάση των αστικών κέντρων. Επίσης, στη μικροκλίμακα, υποδεικνύει την ύπαρξη μιας τάσης διασποράς των βιομηχανικών καταστημάτων, μακρινά από τις περιοχές συγκέντρωσης πληθυσμού.

Γ. Αναδιρθρώσεις στη διαδικασία της εργασίας: αλλαγή ή συνέχεια;

Η ανάλυση που προηγήθηκε θα ήταν ατελής, αν δεν εξετάζονταν, έστω και με συντομία, ορισμένα ζητήματα που πρόσφατα απέκτησαν ιδιαίτερη σημασία. Οι αναδιρθρώσεις της εργασιακής διαδικασίας συνοδεύτηκαν, ανάμεσα σε άλλα, από επέκταση της πολλαπλής απασχόλησης, εμφάνιση ευμετάβλητων εργασιακών σχέσεων και δουλειά στο σπίτι, συνήθως με το κομμάτι. Οδήγησαν έτσι σε μεγέθυνση του «άτυπου» τομέα της οικονομίας και συγχρόνως σε εμφάνιση νέων σχέσεων εργαζομένων - εργοδοτών. Αυτά τα ζητήματα δεν μπορούν φυσικά να αναπτυχθούν στα πλαίσια αυτού του άρθρου. Θα επιχειρηθούν μόνον ορισμένες επισημάνσεις, στο βαθμό που σχετίζονται με το βασικό ερώτημα που ανακύπτει σε πολλά σημεία του θέματος που διαπραγματευόμαστε: Εάν τα πρόσφατα φαινόμενα στην ελληνική οικονομία αποτελούν έκφραση κάποιων σημαντικών αναδιρθρώσεων, ή αντίθετα είναι εξέλιξη δομών και σχέσεων που προϋπάρχουν.

Οικοτεχνία και νέες μορφές βιομηχανικής παραγωγής στο σπίτι.

Το 1958, για ολόκληρη τη χώρα, στον κεντρικό τομέα της βιομηχανίας ήταν κα-

ΠΙΝΑΚΑΣ IV

Ένταση της σχέσης ανάμεσα στις μεταβολές του πληθυσμού και στις μεταβολές της βιομηχανικής δραστηριότητας (απασχολούμενοι και αριθμός καταστημάτων) στο νομό.
1951 - 1981

		Μεταβολή πληθυσμού στο νομό		
		1951-61	1961-71	1971-81
Μεταβολή απασχολούμενων (στοιχεία νομού)*	1963-73	0,54239	0,55144	0,46377
	1969-78	0,57271	0,37666	0,47300
Ματαβολή αρ. καταστημάτων (στοιχεία νομού)*	1963-73	0,63619	0,61045	0,57642
	1969-78	0,56049	0,51734	0,58962

Πηγή: Τσουλουβής 1985. 131.

* Ρυθμοί μεταβολής μεταφεριμένοι σε λογάριθμους.

ταχωρημένες 109.793 βιομηχανικές επι-
χειρήσεις και 46.295 οικοτεχνίες, με
450.375 και 67.824 απασχολούμενους αν-
τίστοιχα. Ένα σημαντικό ποσοστό αυτών
των οικοτεχνιών δεν παρήγε για αυτοκα-
τανάλωση αλλά για την αγορά. Παρήγαν
για δικό τους λογαριασμό, χωρίς να απο-
τελούν παραρτήματα άλλων μεγάλων πα-
ραγωγικών μονάδων ή να δουλεύουν στη
βάση της υπεργολαβίας¹¹. Μπορούμε επο-
μένως να υποθέσουμε ότι ήταν ενσωματω-
μένες στον κυρίαρχο καπιταλιστικό
τρόπο παραγωγής.

Στην περιφέρεια της Αθήνας και λιγό-
τερο στο Νομό Θεσσαλονίκης, οι παραγ-
ωγικές μονάδες και η απασχόληση στην
οικοτεχνία, σε σχέση με τον κεντρικό το-
μέα της βιομηχανίας ήταν 1:18 και 1:80
για την Αθήνα, και 1:5 και 1:15 για τη
Θεσσαλονίκη αντίστοιχα. Για τα περισ-
σότερα από τα άλλα γεωγραφικά διαμε-
ρίσματα, οι οικοτεχνικές μονάδες ήταν
πάνω από το μισό του αριθμού των βιομ-
ηχανικών καταστημάτων. Ειδικότερα για
την ομάδα νομών που εξετάζουμε (δηλ.
τους νομούς με εγκαταστημένες σήμερα
ΒΙΠΕ), παρατηρούμε ότι οι αριθμοί των
οικοτεχνιών ήταν υψηλότεροι για τους
νομούς της νότιας Ελλάδας.

Δυστυχώς, η ΕΣΥΕ στις απογραφές
μετά το 1958 κατάρτησε την κατηγορία
των οικοτεχνιών. Σταμάτησε στο εξής να
καταγράφει τις μονάδες που παράγουν
για αυτοκατανάλωση και ενσωμάτωσε τις
οικοτεχνίες που παράγουν για την αγορά,
στον κεντρικό βιομηχανικό τομέα. Έτσι,
η απουσία επίσημων στατιστικών στοι-
χείων κάνει ανασφαλή ή αδύνατο τον υ-
πολογισμό των οικοτεχνικών μονάδων.
Εκτιμήσεις για το μέγεθος αυτού του «ά-
τυπου» τομέα της οικονομίας που δίνον-
ται από κοινωνικές ή συνδικαλιστικές ορ-
γανώσεις, δεν μπορεί παρά να αντιμετω-
πίζονται με κάθε επιφύλαξη, όχι μόνο
γιατί συνήθως προσαρμόζονται σε πολιτι-
κές ή άλλες σκοπιμότητες, αλλά και γιατί
δεν στηρίζονται σε εκτενείς και συστημα-
τικές εμπειρικές μελέτες.

Ωστόσο, αν και δεν εμφανίζεται πια
στις επίσημες στατιστικές, είναι γεγονός
ότι εξακολουθεί να υπάρχει ένας σημαντι-
κός αριθμός οικοτεχνικών μεταποιητικών
μονάδων. Η ιδέα μάλιστα αυτού του τρό-
που παραγωγής, που στηρίζεται, είτε στη
συνεταιριστική, είτε στην οικογενειακή
αυτοαπασχόληση, προωθήθηκε συστημα-
τικά από διάφορους κρατικούς φορείς με-
τά το 1981. Ανάλογες ιδεολογίες, που δεν
περιορίζονταν στη μεταποίηση, αλλά επε-
κτεινόταν στην γεωργία και το εμπόριο,
είχαν επίσης εμφανισθεί στην κρατική πο-
λιτική της δεκαετίας του 20. Συνεπώς η
οικοτεχνία, οποιαδήποτε έκταση και αν
έχει σήμερα, δεν συνιστά μια πρωτότυπη
εξέλιξη που συνδέεται αποκλειστικά με
τις τάσεις που εμφανίζονται διεθνώς και

που έχουν τη μορφή της παραγωγής «στη
στιγμή», της υπεργολαβίας ή της ευέλι-
κτης απασχόλησης. Η μεγάλη έκταση της
οικοτεχνίας στο πρόσφατο παρελθόν δι-
καιολογεί ως ένα βαθμό και το σημερινό
δυναμισμό της. Ας μην ξεχνούμε, όπως α-
ναφέρθηκε και πιο πάνω, ότι η ελληνική
βιομηχανία δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί
ότι πέρασε σε ένα πλήρως αναπτυγμένο
φορτιστικό μοντέλο παραγωγής, προσαρ-

μοσμένο στην παραγωγή «για κάθε περί-
πτωση». Για μεγάλο διάστημα, η μικρή
βιομηχανική μονάδα ήταν ο τρόπος ύπαρ-
ξης της εγχώριας βιομηχανίας και το με-
γάλο ποσοστό των μικρών επιχειρήσεων
σήμερα δεν προέκυψε από την αποσύνθε-
ση μεγαλύτερων μονάδων, που αναγκά-
στηκαν να λειτουργήσουν στη βάση των υ-
περγολαβιών. Εάν μάλιστα η εργασία στο
σπίτι εξακολουθεί, όπως και στο παρελ-
θόν, να οργανώνεται από το εμπορικό και
όχι το βιομηχανικό κεφάλαιο, τότε είναι
πιθανότερο ότι η πρόσφατη επέκταση της
οικοτεχνίας δεν πρέπει να αποδοθεί στην
κρίση, την αναδιάρθρωση του κεφαλαίου
και τις άλλες αλλαγές στην εργασιακή
διαδικασία, αλλά μάλλον στην συνέχιση
του τρόπου ενσωμάτωσης της οικοτεχνι-

κής παραγωγής στην οικονομία της αγο-
ράς.

Ασφαλώς, η σημερινή οικοτεχνία δεν
προέρχεται από μια γραμμική εξέλιξη της
ελληνικής κοινωνίας. Ούτε είναι απομει-
νάρι του παρελθόντος, μιας παραδοσια-
κής κοινωνίας, οργανωμένης στη βάση
της απλής εμπορευματικής παραγωγής.
Διαδικασίες καπιταλιστικής ενσωμάτω-
σης, η αντοχή των προϋπαρχουσών κοι-
νωνικών και οικονομικών δομών, ο κρα-
τισμός, η ασθενής συγκρότηση της κοινο-
νίας των πολιτών, η αδυναμία του βιομη-
χανικού κεφαλαίου να ηγεμονεύσει, παρά
την πολύμορφη και πολύχρονη κρατική
στήριξη, όλα αυτά έπαιξαν το ρόλο τους.
Εάν είχαμε όμως να διαλέξουμε, θα θεω-
ρούσαμε τη συνέχεια μάλλον και όχι τις

ΠΙΝΑΚΑΣ V

Ένταση της σχέσης αναμεσα στις μεταβολές του πληθυσμού και τη βιομηχανική
απασχόληση σε 41 αστικά κέντρα.
1951 - 1971

	Μεταβολή πληθυσμού*	
	1951-61	1961-71
Μεταβολή της βιομηχανικής απασχόλησης 1963-73*	0,39858 (0.37867)**	0.45620 (0.43457)**

Πηγή: Τσουνουβής 1985, 131.

* Δες πίνακα IV.

** Χωρίς Αθήνα και Θεσσαλονίκη.

στις θέσεις που κρατούσαν μέλη τους στο δημόσιο ταυτόχρονα με την εργασία τους στην επιχείρηση¹². Λόγοι που σχετίζονται με την ιστορική διαμόρφωση της νεολληνικής κοινωνίας, όπως η εξαιρετικά μεγάλη κατάκτηση της γης, ο ρόλος του κράτους στην απορρόφηση πλεονάζουσας εργασίας κλπ., επέτρεψαν την μεγάλη επέκταση της δεύτερης απασχόλησης, προκαλώντας συγχρόνως πολλαπλές και πο-

διαρθρωτικές αλλαγές ως τον καθοριστικό παράγοντα που ερμηνεύει τη σημερινή δυναμική της οικοτεχνίας.

Δεύτερη απασχόληση και άτυπη οικονομία

Η πρακτική της δεύτερης απασχόλησης στην Ελλάδα δεν εμφανίζεται σε συγκεκριμένους τομείς της οικονομίας, ούτε περιορίζεται σε ορισμένα κοινωνικά στρώματα. Δεν προσδιορίζεται δηλαδή κοινωνικά. Ούτε όμως προσδιορίζεται και χωρικά, γιατί διαχέεται σε όλες τις γεωγραφικές περιφέρειες. Στην ύπαιθρο, οι αγρότες έχουν σε πολλές περιπτώσεις μια δεύτερη απασχόληση σε βιομηχανία της περιοχής τους και όχι σπάνια, ασκούν κάποια οικοτεχνική δραστηριότητα. Στις αστικές περιοχές, οι εργάτες πολύ συχνά εργάζονται υπερωριακά ως αυτοπασχολούμενοι, ενώ είναι συνηθισμένο για τους υπαλλήλους του δηmosίου να διατηρούν ιδιωτικά γραφεία της ειδικότητάς τους. Ασφαλώς τα ποσοστά της δεύτερης απασχόλησης μπορεί να ποικίλουν ανάμεσα στις γεωγραφικές περιφέρειες ή τα κοινωνικά στρώματα. Όμως, αυτές οι διαφορές δεν είναι δομικές, αλλά αποτελούν απλές κοινωνικές και χωρικές διαφοροποιήσεις ενός φαινομένου με καθολική ισχύ.

Η κατοχή δεύτερης θέσης εργασίας δεν είναι όμως πρόσφατο φαινόμενο. Είναι γνωστό ότι οι οικογενειακές επιχειρήσεις επέζησαν σε παλιότερες οικονομικές κρίσεις, αποφεύγοντας την πτώχευση χάρις

λύμορφες επιπτώσεις στο κοινωνικό και οικονομικό πεδίο. Οι αδυναμίες της συνδικαλιστικής οργάνωσης, οι ασθενείς τάσεις συγκέντρωσης κεφαλαίου, το εξαιρετικά υψηλό ποσοστό των αυτοπασχολούμενων, είναι μερικά από τα χαρακτηριστικά της νεοελληνικής κοινωνίας, που σχετίζονται περισσότερο ή λιγότερο άμεσα με την έκταση και την ένταση της δεύτερης απασχόλησης. Έτσι το φαινόμενο της πολλαπλής απασχόλησης δύσκολα μπορεί να αποδοθεί στις αναδιαρθρώσεις της εργασιακής διαδικασίας, που παρατηρούνται τελευταία διεθνώς. Στη χώρα μας συνδέεται στενά με την ανάπτυξη της άτυπης οικονομίας, για την οποία δεν είναι άσκοπες μερικές παρατηρήσεις.

Η συζήτηση για τις νέες μορφές εργασιακών σχέσεων που εμφανίζονται διεθνώς και συνοδεύουν γενικότερες αναδιαρθρώσεις της παραγωγικής διαδικασίας, περιλαμβάνει συχνά και το ζήτημα της «άτυπης» οικονομίας. Στην Ελλάδα, η αναφορά στην «παραοικονομία», δηλ. στις παράλληλες, ανεπίσημες, μη τυπικές μορφές οικονομικών δραστηριοτήτων, είναι επίσης συχνή. Όχι όμως σπάνια φορτίζεται με ηθικό περιεχόμενο, καθώς συχνά οι οικονομικές αυτές συμπεριφορές θεωρούνται ως εκτροπές από κανόνες που ταιριάζουν στο πρότυπα των αναπτυνόμενων βιομηχανικών καπιταλιστικών κοινωνιών. Παραγνωρίζεται έτσι ότι ο ορισμός της άτυπης οικονομίας δεν εξαρτάται από το κατά πόσο συμφωνεί ή όχι με

ορισμένα αφηρημένα πρότυπα, αλλά από τους κανόνες λειτουργίας της συγκεκριμένης οικονομίας που εγκαθιδρύουν οι κυρίαρχες κοινωνικές πρακτικές. Ο χαρακτηρισμός, επομένως, της «άτυπης» οικονομίας προσδιορίζεται κοινωνικά. Όσο πιο αυστηρούς και ακριβείς κανόνες έχει θέσει (και δέχεται στην καθημερινή της πρακτική) η κοινωνία για τη λειτουργία της οικονομίας, τόσο σαφέστερα οριοθετούνται οι άτυπες οικονομικές δραστηριότητες και τόσο ευκολότερα μπορούν να ελεγχθούν από το κράτος.

Η περίπτωση των εξωτερικών οικονομικών είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Στην έκταση που οι θετικές ή αρνητικές συνέπειές τους στη λειτουργία της επιχειρηματικής μονάδας και της συνολικής οικονομίας δεν μπορούν να μετρηθούν ή να ελεγχθούν, παραμένουν στη σφαίρα της άτυπης οικονομίας. Με την επιβολή όμως τελών ή φόρων, συνθήκες που λειτουργούσαν ως εξωτερικές οικονομίες καθίστανται μετρήσιμα οικονομικά μεγέθη και ως εισροές ή εκροές ενσωματώνονται στην επίσημη οικονομία. Η κοινωνική θέτουν επίσης κανόνες για τη λειτουργία της επίσημης οικονομίας. Όροι και προϋποθέσεις εργασίας, φορολογήσιμα και μη εισοδήματα, θεμιτός και αθέμιτος ανταγωνισμός, νόμιμοι ή μη τρόποι μεταφοράς πόρων από το δημόσιο σε ιδιώτες κλπ., είναι αντικείμενα κοινωνικής οριοθέτησης τυπικών και άτυπων οικονομικών πρακτικών. Για την οριοθέτηση αυτή δεν αρκεί η νομική θεσμοθέτηση κανόνων. Είναι η καθημερινή πρακτική η οποία κάνει αποδεκτές ή όχι άτυπες οικονομικές δραστηριότητες, όπως για παράδειγμα τη φοροδιαφυγή από τα εισοδήματα της δεύτερης απασχόλησης, την κατάργηση του ωραρίου στη δουλειά με το κομμάτι, την εργασία των ανηλίκων στην παραγωγή στο σπίτι, τη μη ασφάλιση των εργαζομένων, την καταχρηστική χρήση ή καταπάτηση του δημόσιου χώρου, την αυθαίρετη ανοικοδόμηση, τη λειτουργία βιομηχανικών καταστημάτων χωρίς άδεια¹³, κλπ.

Είναι γνωστό ότι στην Ελλάδα αυτές και άλλες άτυπες οικονομικές δραστηριότητες είναι ευρύτατα διαδεδομένες και γενικά αποδεκτές¹⁴. Το ίδιο γνωστό είναι ότι παρά τις επισημάνσεις, τόσο η κοινωνία των πολιτών όσο και το κράτος, αρνούνται να δώσουν επίσημο χαρακτήρα σε μεγάλο αριθμό άτυπων διαδικασιών, αφήνοντας ανεξέλεγκτους τους μηχανισμούς δημιουργίας και διανομής εισοδημάτων. Ο δυναμισμός όμως της άτυπης οικονομίας και το ευνοϊκό έδαφος που δημιουργεί για αυτήν η στάση κοινωνίας και κράτους, δεν είναι καινούρια φαινόμενα, που θα μπορούσαν να αποδοθούν σε παραγωγικές αναδιαρθρώσεις, εξ αιτίας της

συγκυρίας της οικονομικής κρίσης. Πιο πειστική φαίνεται μια ερμηνεία που θα απέδιδε την έκταση και το μέγεθος του ανεπίσημου τομέα της οικονομίας στην συνέχιση και την αναπαραγωγή οικονομικών δραστηριοτήτων και κοινωνικών συμπεριφορών παράλληλα και έξω από τα πλαίσια της επίσημης, τυπικής οικονομίας.

Δ. Συμπερασματικά σχόλια

Από τα όσα προηγήθηκαν, προκύπτει ότι οι τάσεις που χαρακτηρίζουν πολλές πλευρές της βιομηχανικής ανάπτυξης δεν στηρίζουν την υπόθεση, που γίνεται συχνά, ότι η Ελλάδα βρίσκεται στο δρόμο της αποκρυστάλλωσης ενός «φορδιστικού» μοντέλου οργάνωσης. Αντίθετα, σχηματίζεται μια αρκετά ευκρινής εικόνα της ελληνικής κοινωνίας, που χαρακτηρίζεται από την ατελή και ανολοκλήρωτη εκβιομηχάνιση. Και αυτό, παρά το γεγονός ότι από τις αρχές του αιώνα μας, αν όχι μερικές δεκαετίες πριν, η εκβιομηχάνιση υπήρξε κεντρικό αίτημα, άμεσα συνδεδεμένο με το σχηματισμό της σύγχρονης νεοελληνικής κοινωνίας. Αίτημα, που στις μεταπολεμικές δεκαετίες μεταφράστηκε σε μόνιμο στόχο κυβερνήσεων, φορέων προγραμματισμού και πολιτικών κομμάτων. Εύλογα λοιπόν, μπορεί να τεθεί το ερώτημα αν η εκβιομηχάνιση με τη μορφή του φορδισμού έχει πιθανότητες να ολοκληρωθεί μετά το ενενήντα, όταν αυτό δεν επιτεύχθηκε σε περιόδους αυταρχισμού, πολιτικού πειθαναγκασμού της εργατικής τάξης, έντονου προστατευτισμού και σημαντικές εισροής ξένου κεφαλαίου.

Οι απαντήσεις στα παραπάνω ζητήματα οδηγούν στη διατύπωση διαφορετικών ερμηνευτικών υποθέσεων για το χαρακτήρα και τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης. Ο χαρακτήρας της βιομηχανικής ανάπτυξης στην Ελλάδα, διαφορετικός από εκείνον των αναπτυγμένων βιομηχανικών κρατών, δίνει διαφορετικό περιεχόμενο στα φαινόμενα που εκδηλώνονται με την ίδια μορφή και που άλλου σηματοδοτούν μια διαδικασία αναδιαρθρώσεων, ενώ εδώ υποδηλώνουν την αντοχή προϋφιστάμενων παραγωγικών σχέσεων. Έτσι, η κατανόηση της ελληνικής εκδοχής της κρίσης δεν μπορεί να γίνει χωρίς προβλήματα, όταν χρησιμοποιούνται τα ίδια θεωρητικά εργαλεία, που διαμορφώθηκαν κατά τη μελέτη της κρίσης στον αναπτυγμένο καπιταλισμό.

Από τις ιδιομορφίες που χαρακτηρίζουν το μοντέλο της ελληνικής ανάπτυξης, είναι και ο ρόλος των κεντρικών οικονομικών μηχανισμών, που σε αντίθεση με την ασθενή παρουσία των τοπικών μηχανισμών, επηρεάζουν αποφασιστικά την

όλη αναπτυξιακή διαδικασία. Το χαρακτηριστικό αυτό επισημάνθηκε σε πολλές περιπτώσεις στην ανάλυση που προηγήθηκε και δικαιολογεί το συμπέρασμα ότι το πρόγραμμα των ΒΙΠΕ δεν διαφοροποίησε γεωγραφικά τη δομή και το μέγεθος του βιομηχανικού τομέα. Οι ΒΙΠΕ, και κατ' αναλογία παρόμοια μέσα περιφερειακής πολιτικής, θα παραμείνουν αποσπασμένες από τις τοπικές αναπτυξιακές

διαδικασίες, όσο δεν μεταβληθούν οι παράγοντες που απορρέουν από τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της χωρικής οργάνωσης του παραγωγικού συστήματος στην Ελλάδα, αλλά και από το συνολικότερο χαρακτήρα των κοινωνικο-οικονομικών διαδικασιών.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Συνολικότερη εκτίμηση του προγράμματος των ΒΙΠΕ επιχειρείται στο Κόνσολας Ν. κ.α., 1982. Για τις σχέσεις βιομηχανικών περιοχών και τοπικής διάθροισης της βιομηχανίας βλ. Παπαμίχος και Τσουνονβής, 1987.
2. Η ανάλυση που ακολουθεί βασίζεται στις απογραφές βιομηχανικών καταστημάτων που διεξάγονται από την ΕΣΥΕ. Ελήφθησαν υπόψη οι απογραφές των ετών 1963, 1973, 1978 και 1984. Η απογραφή του 1958 δεν συμπεριλαμβάνεται, γιατί οι διαφορές που υπάρχουν στους ορισμούς από τις επόμενες απογραφές δεν επιτρέπουν άμεση σύγκριση των αποτελεσμάτων.
3. Δεν υπάρχουν αξιόπιστα στατιστικά στοιχεία για τις επιχειρήσεις που κλείνουν. Από τον ημερήσιο και περιοδικό οικονομικό τύπο αλλά και από βιβλία, (Μπαλτζάκης, 1987 και Παπανδρέου, 1987), δημιουργείται η εντύπωση ότι ούτε οι ευκαιρίες για την είσοδο στην αγορά νέων επιχειρήσεων περιορίζονται, ούτε υπάρχουν διαδικασίες που να υποχρεώνουν τις μη ανταγωνιστικές επιχειρήσεις να κλείσουν.
4. Οι εξαιρέσεις ορισμένων περιπτώσεων οφείλονται σε ειδικούς παράγοντες και δεν σχετίζονται με το πρόγραμμα βιομηχανικών περιοχών. Για παράδειγμα, στη Θεσσαλο-

- νίκη, που διαφοροποιείται σημαντικό από τις γενικές τάσεις, τα τελευταία 30 χρόνια υπήρξε μια έντονη διαδικασία συγκέντρωσης των επιχειρήσεων κλωστοϋφαντουργίας, ένδυσης και υπόδησης, τόσο στην περιφέρεια όσο και στο κέντρο της πόλης, που προφανώς δεν επηρεάστηκε καθόλου από την δημιουργία ΒΙΠΕ στα μέσα της δεκαετίας του 60).
5. Ο Χασσίδ, (1987), καταλήγει σε παρόμοια συμπεράσματα επεξεργαζόμενος διαφορετικές ομαδοποιήσεις των 20 κλάδων της βιομηχανίας (καταναλωτικά αγαθά, ενδιάμεσα προϊόντα και μηχανήματα-συσκευές).
 6. Οι χρηματοδοτικές πολιτικές του κράτους από παράδοση έτειναν να ευνοούν τις μικρές επιχειρήσεις με μικρό αρχικό κεφάλαιο, προσφέροντας ευνοϊκούς όρους διανεμοδότησης και επιδοτήσεις υψηλότερες από τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις. Με μια έννοια, το κράτος και οι τράπεζες προσέφεραν στις μικρές επιχειρήσεις κίνητρα για να διατηρήσουν το μικρό τους μέγεθος. (Γιαννίτσης, 1985 και Κιντής, 1982).
 7. Στους υπολογισμούς συμπεριλήφθησαν μόνο τα καταστήματα με μηχανολογικό εξοπλισμό.
 8. Βλ. Κώττης, 1980 και Χασσίδ, 1983.
 9. Βλ. Κιντής, 1982 και Κώττης 1980.
 10. Βλ. Κιούκης και Παπακωνσταντινίδης, 1985.
 11. Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι ακόμη και στα μέσα της δεκαετίας του 70, οι επιχειρήσεις που απασχολούσαν λιγότερα από 20 άτομα είχαν συνολικά έσοδα από υπεργολαβίες που έφθαναν μόλις το 6% της συνολικής ακαθάριστης αξίας της παραγωγής τους. (Ετήσιες απογραφές βιομηχανίας της ΕΣΥΕ).
 12. Βλ. Τσουνκάλης, 1981.
 13. Για να σκιαγραφηθεί απλώς το φαινόμενο, αξιωματικά ότι τον Απρίλιο του 1987, σύμφωνα με εκτιμήσεις που έγιναν αποδεκτές από το Υπουργείο Βιομηχανίας, λειτουργούσαν στην Αττική χωρίς άδεια, περισσότερες από 500 ρυπογόνες επιχειρήσεις.
 14. Υπολογισμοί του μεγέθους του ανεπίσημου τομέα της οικονομίας από το Ινστιτούτο Οικονομικών Ερευνών εκτιμούν ότι το ΑΕΠ είναι κατά 30% τουλάχιστο υψηλότερο από αυτό που δέχονται οι επίσημες στατιστικές. (Πανλόπουλος, 1987).
- ## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
- Γιαννίτσης Τ., 1985: Ελληνική Βιομηχανία. Gutenberg, Αθήνα.
- Κιντής Α. Α., 1982: Ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας Gutenberg, Αθήνα.
- Κιούκης Κ.Ε. και Παπακωνσταντινίδη Α.Α., 1985: *Κίνητρα περιφερειακής ανάπτυξης στις χώρες της ΕΟΚ*, Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα.
- Κόνσολας Ν. Αθανασόπουλος Κ., Παπαδασκαλόπουλος Α., Ρόκος Κ. και Σιδηρόπουλος Ε., 1982: *Αξιολόγηση και επαναπροσαρμογή των προγραμμάτων βιομηχανικών περιοχών*, ανέκδοτο ερευνητικό πρόγραμμα, ΠΑΣΠΕ και ΥΠΕΘΟ, Αθήνα.
- Κοντίδης Κ.Ν., 1981: «Βιομηχανικές περιοχές στην Ελλάδα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 1425.
- Κώττης Γ., 1979 α: «Τα αίτια της αποτυχίας της κρατικής πολιτικής αποκέντρωσης της βιομηχανίας», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 1328.
- Κώττης Γ., 1980: *Βιομηχανική αποκέντρωση και περιφερειακή ανάπτυξη*, ΙΟΒΕ, Αθήνα.
- Μπαλτζάκης Ε.Π., 1987: «Βέλτιστο μέγεθος της επιχείρησης και βιομηχανική πολιτική», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 1737.
- Νεγρεπόντη-Δελιβάνη Μ., 1974: *Μικρές μεταποιητικές μονάδες στη Βόρεια Ελλάδα*, ΕΚΚΕ.
- Παπανδρέου Ν.Α., 1987: «Νομισματική πολιτική και ελληνική βιομηχανία», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 1730.
- Παπαμίχος Ν. και Τσουνουβής Α., 1987: «Industrial estates and employment structure in Greece», πρακτικά του συνεδρίου *Changing labour processes and new forms of urbanization*, Σάμος.
- Πανλόπουλος Π.Γ., 1987: *Η παραοικονομία στην Ελλάδα*, ΙΟΒΕ, Αθήνα.
- Τσουνκάς Κ., 1981: *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Τσουνουβής Α., 1985: *Perceptions of urban development and planning policies in Thessaloniki (Greece)*, Ph. D. thesis, LSE Λονδίνο.
- Χασσίδ Ι., 1983: *Κίνητρα επενδύσεων και επενδυτική συμπεριφορά*, ΙΟΒΕ, Αθήνα.
- Χασσίδ Ι., 1987: «Το προφίλ της ελληνικής βιομηχανίας» *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 1733.